

Toshkent davlat texnika universiteti “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrası mudiri, PhD, dotsent Axmedova Vaziraxon Asqarovna taqrizi ostida

Xakimov Shamsiddin Xusniddin o‘g‘li
TDTU Olmaliq filiali “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrası
assistent-o‘qituvchi
Email: shamikking9@gmail.com

SO‘Z MA‘NOLARI KO‘CHISHINING LINGVOKULTUROLOGIK ASPEKTI

Annotatsiya. O‘zlashtirish lug‘at tarkibni kengaytirishning muhim jarayonlaridan biri bo‘lib, bu jarayonda “qabul qiluvchi” tilga xorijiy leksik elementlar kirib boradi va mustahkamlanadi. Chet so‘zlarni o‘zlashtirish jarayoni til tizimining ko‘p asrlık faoliyati va rivojlanishining ajralmas qismidir. Chet tilidan o‘zlashtirilgan turli so‘zlarning til rivojlanishiga ta'siri qabul qiluvchi mamlakatning geografik joylashuvi va uning siyosiy va ijtimoiy dunyoda tutgan o‘rniga bog‘liq. Turli til madaniyatlari chorrahasida o‘zlashtirilgan so‘zlar va iboralar ingliz tiliga kirib keldi va shu tariqa chet eldan olingan lug‘atning yagona lingvomadaniy maydonini tashkil qildi.

Kalit so‘zlar: O‘zlashtirma, sinekdoxa, metonimiya, metafora, vazifadoshlik, lingvokulturologiya, lingvokulturologik tahlil.

Аннотация: Освоение лексики является одним из важнейших процессов расширения содержания, в процессе которого иностранные лексические элементы проникают и закрепляются в “принимающем” языке. Процесс усвоения иностранных слов является составной частью многовекового функционирования и развития языковой системы. Влияние различных слов, заимствованных из иностранного языка, на развитие языка зависит от географического положения принимающей страны и ее места в политическом и социальном мире. Заимствованные на стыке разных языковых культур слова и выражения проникали в английский язык и, таким образом, составляли единое лингвокультурное пространство лексики, заимствованной из-зарубежа.

Ключевые слова: Ассимиляция, синекдоха, метонимия, метафора, функциональный перенос, лингвокультурология, лингвокультурологический анализ.

Annotation. Vocabulary development is one of the most important processes of content expansion, during which foreign lexical elements penetrate and are fixed in the “receiving” language. The process of learning foreign words is an integral part of the centuries-old functioning and development of the language system. The influence of various words borrowed from a foreign language on language development depends on the geographical location of the host country and its place in the political and social world. Words and expressions borrowed at the junction of different linguistic cultures penetrated into the English language and, thus, formed a single linguistic and cultural space of vocabulary borrowed from abroad.

Key words: Assimilation, synecdoche, metonymy, metaphor, functional transfer, linguoculturology, linguoculturological analysis.

KIRISH. O‘zlashtirmalarning yaratilishi va ishlatilishi mexanizmini atroflicha o‘rganish uchun ularni tilshunoslikning eng yangi yo‘nalishlaridan biri bo‘lmish lingvokulturologiya nuqtai nazaridan taxlil qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ushbu maqolada turli tillardagi o‘zlashtirma so‘zlarda ma‘no ko‘chishi holatlarini lingvokulturologik aspekti negizida taxlil qilamiz. Lingvokulturologiyaning nazariy asoslari V.Gumboldt, A.Potebnya, E. Sepir [10] asarlarida yaratilgan bo‘lganda, uning taraqqiy etishi XXI asrning 90-chi yillariga to‘g‘ri keldi.

Tildagi o‘zlashtirma so‘zlar ma‘nosining ko‘chishi dunyodagi voqea-hodisalarni yanada chuqur o‘rganish va tanish natijasida, insoniyat fikrlash qobiliyatining taraqqiyoti tufayli vujudga kelmoqda. Texnika va ilm-fanning o‘sishi, tilning egasi, uning yaratuvchisi bo‘lgan xalqning qo‘shni ellar bilan aloqada bo‘lishi, ular bilan savdo-sotiqning kuchayishi natijasida bir tildan ikkinchi tilga o‘tgan so‘zlarning xisobiga ham til boyib

boradi. Shuning uchun tildagi o'zlashtirma so'zlar ma'nolarining ko'chishini jamiyat tarixi bilan birgalikda olib tekshirish lozim bo'ladi.

ASOSIY QISM. Ma'lumki, kishilar predmetga uning muhim karakterli belgisiga ko'ra nom beradilar. Muayyan predmet bir emas, bir necha karakterli belgiga ega bo'lishi mumkin. Shuning uchun ma'lum bir predmetga ba'zilar uning bir belgisiga qarab, yana boshqalar esa boshqa xususiyatlariga qarab nom berishi mumkin. Demak, nomlanishlar o'z-o'zicha emas, balki predmetning yoki narsalarning karakterli xususiyatlariga ko'ra, ya'ni muhimroq xisoblangan jixatlariga ko'ra nomlanadi. Bunday nomlanishlar so'z ma'nolarining ko'chishi orqali yuzaga keladi. Masalan, bahorga nisbatan ko'klam yoki Amir Temurga nisbatan Soxibqiron so'zlarining nomlanishi ham ana shunday voqelashgan jarayon deb tushunilishi mumkin. Bundan shu narsa aniqki, o'zlashtirma so'zlar ma'nosining ko'chishi bilan ham predmetlar nomlanadi va unda muhim xususiyatlarni ochib beruvchi jarayonga e'tibor qilish birinchi o'rinda turadi.

Ma'lum bo'ldiki, har qanday nomni boshqa nom bilan, ya'ni narsalarning xususiyatiga yoki karakteriga mos kelmaydigan nom bilan almashtirish mumkin emas. Almashtirilgan yoki atalgan nom bilan predmet o'rtasida qandaydir bog'liqlik yaqinlik bo'lishi kerak. Shu bilan birga nomi almashtirilgan narsaning muhim, ahamiyatli tomoni, xususiyati to'g'risida o'quvchi yoki tinglovchida aniq tasavvur xosil bo'lishi lozim. Ana shunda u haqiqiy nomlanishga ega bo'ladi.

Masalan, "oq oltin" deyilganda hech kim qimmatbaho metallni tushunmaydi, hamma uchun bu paxta ekanligi ma'lum. Paxta - predmet nomi. Bu predmetni nomlovchi so'z, ya'ni tasviriy ifoda shu predmetning xususiyatlar bilan voqelashib, uning ikkinchi nomi sifatida yuzaga keladi. Dunyodagi barcha tillarning lug'at tarkibidagi so'zlari o'z ma'nosidan tashqari, ko'chma ma'noga o'tishi bilan boshqa bir predmet yoki hodisaning nomini atashga xizmat qiladi. Shuni ham aytish kerakki, so'z ma'nolarining ko'chishi yoki o'zgarishi tasodifiy bir xol bo'lmay, balki u hayot taqozosidir. Chunki tilning bu hodisasi hayotning turli jabxalari bilan, uning taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir.

Jamiyatda o'zgarishlar qanchalik ko'p bo'lsa, shunchalik, ko'p tushunchalar paydo bo'ladi. Bu tushunchalar tilda doimo yangi nom, yangi so'z orqali emas, balki mavjud bo'lgan so'zlarni yangicha ma'nolar bilan qo'llash orqali ataladi. Tilning shu xususiyatlari tufayli lug'at tarkibi doimo sifat va miqdor jihatidan boyib boradi.

O'zlashtirma so'zlar ma'nolarining ko'chishi va uning ilmiy taxlili umumiy tilshunoslikda turlicha talqin qilinadi:

Masalan, rus tilshunosi N.M.Shanskiy ko'chma ma'no xosil qiluvchi hodisalarni uch turga ajratib ko'rsatadi: O'xshashlik, (metafora), yondoshlik, (metonimiya), vazifadoshlik, kabilar [15].

K.A.Levkovskaya esa ko'chma ma'no xosil qiluvchi hodisalarni nemis tili manbalari asosida turlarga ajratayotganda faqat metafora va metonimiyani ko'rsatish bilan chegaralanadi[14]. Ushbu jarayonga ingliz tili dalillari asosida yondoshgan A.M.Rayevskaya esa metafora va metonimiyani qayd etish bilan birga evfemizm va giperbola hodisalarni ham keltiradi[6].

Badiiy matndan tashqari metaforik, ma'no ifodalangan so'z predmetning nomi bo'lib, nominativ funksiyada qolaveradi. Badiiy metaforani o'rganish jarayonida badiiy asarlarda uchraydigan metaforalar, darslik va ilmiy adabiyotlarda tuzilishiga ko'ra ular turlicha nomlangan, leksik va birikmali metafora [9], bir sostavli va ikki sostavli metafora[14].

Poeziyada uchraydigan metaforalar tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: sodda, kengaygan. Sodda metafora birgina so'zdan tashkil topadi: kengaygan metafora ikki yoki undan ortiq so'zlardan tuziladi. Masalan, o'zbek tilida gumbaz (osmon ma'nosida), ilon (sovuq odam ma'nosida), arslon, lochin (quchli odam ma'nosida), tulki (makkor ma'nosida) kabilar - sodda metafora; po'lat ot (paxta terish mashinasi), oq oltin (paxta), zangori olov (gaz), po'lat qush (samolyot) kabi metaforalar esa kengaytirilgan metaforalardir.[2]

Bizningcha, badiiy metaforaga berilgan bu izox, to'g'rirog'i faktik misollar, yuqorida qayd etilgan olimlarning fikrga unchalik mos kelmaydi. Sababi badiiy metaforani sodda, tasviriy ifodalarni esa kengaytirilgan metafora deb tushunilganligida [7].

To'g'ri, tasviriy ifodalar ham so'z ma'nosining ko'chish usuli, ya'ni metafora yo'li bilan xosil bo'ladi. Lekin metafora bilan tasviriy ifoda bir narsa degani emas.

Haqiqatdan ham lug'aviy ma'no taraqqiyotining bilish bir tomondan nima asosida nima kelib chiqqanini tushuna olishga imkon bersa, ikkinchi tomondan shu yangi atamalarni qay yo'sinda, nimaga nisbatan ishlatish mumkinligi haqida tasavvur tug'diradi. Masalan, "yoshlik" so'ziga nisatan umrning bahori; til so'ziga nisbatan aloqa vositasi [8]; "ona" so'ziga nisbatan eng kechirimli zot, "olim" so'ziga nisbatan ilm zaxmatkashi tasviriy birikmalarning yaratilishi leksik ma'no taraqqiyotini vujudga keltiruvchi usullardan biri metaforani yaxshi xis qilish oqibatidir.

Demak, metaforada ikki predmetning o'xshash tomonlari bo'lishi shart. Shuning bilan birga ko'chishning metafora turi shunday ramziy ifodaki, u orqali so'zning asl ma'nosi o'zgartiriladi va butunlay boshqa bir ma'no kasb etishiga yordam beradi. Buning natijasida har qanday tilning boyishini kuzatamiz.

Metonimiya grekcha metanimia so'zidan olingan bo'lib, boshqacha nom berish degan ma'noni bildiradi. Bunda predmet yoki voqea, hodisa ongimizda bir-biri bilan aloqador tushunchalarni anglatishi jixatdan o'zaro bog'langan bo'ladi. Masalan, dasturxon - materialdan tiqilgan, noz-ne'mat qo'yiluvchi anjom, "dasturxon" - noz-ne'mat, oziq-ovqat (dasturxonga qarang misolida). Noz - ne'mat bilan u qo'yiladigan anjom o'rtasida chambarchas (bog'liqlik mavjud. Ular biri ikkinchisiz ishlatilmaydi.

Shuning uchun ham ularning qaysi biri ixchamroq bo'lsa, shu asos qilib olinadi. Haqiqatdan ham oldin dasturxon solinadi, so'ngra ustiga noz-ne'mat solinadi. Shu tufayli bo'lsa kerak noz-ne'matga "dasturxon" nomi quchirilgan. Demak, o'zaro bir-biriga bog'liq predmetlardan biri ikkinchisining nomi bilan kayta nomlanyapti, ya'ni ikki predmetning bir-biriga bog'liqlik asosida qayta nomlash shart bo'ladi. Shu maqsad asosida nutqning ta'sirchanligi va badiyiligi oshiriladi. Bizningcha, metonimiya hodisasiga bo'lgan munosabat barcha tilshunoslarda birday ko'rinadi.

Sinekdoxa tilshunoslikda xali to'la ishlanmagan soxa bo'lib, u haqidagi ayrim fikrlarni tilshunoslikka va leksikologiyaga oid ba'zi kitoblardagina uchratamiz. Sinekdoxa hodisasining to'la yechimini topilmayotganining sababi shuki, u ko'pincha metonimiyaning bir qismi deb ko'rsatilib keladi. Lingvistikada ushbu fikrning tarafdorlari va uning muxoliflari mavjud. Sinekdoxa ma'no ko'chishning bir turidir.

Sinekdoxa yo'li bilan ma'no ko'char ekan, yuzaga kelgan yangi ma'no avvalgi ma'no anglatgan narsaga nisbatan boshqa tushunchani anglatadi, sinekdoxa (yunoncha "sinek doche" - birga anglamoq, fib faxmlamoq) qism nomi bilan butunni, butunning nomi bilan esa qismni atash hodisasidir. Masalan, "bosh" yoki "tayoq" so'zlarining qoramol, qo'y-echki ma'nosida, "tirnoq" so'zining farzand ma'nosida qo'llanilishi sinekdoxa hodisasiga kiradi.

Sinekdoxa ma'no taraqqiyotiga oid hodisadir. Sinekdoxada butunning nomi bilan atalgan bo'lak, hamma vaqt o'sha butunning mantiqiy bir qismi sifatida saqlanadi. Butun va uning bo'lagi, qismi o'rtasidagi munosabatga asosan ko'chma ma'no yuzaga keladi [3].

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, sinekdoxa bilan metonimiya o'rtasida ko'pgina yaqinliklar va o'xshashliklar mavjud. Ammo ularni bir hodisa deb tushunish to'g'ri emas.

Metonimiyada ma'no ko'chishi predmetlarning o'zaro aloqadorligiga asoslansa, sinekdoxada esa, o'zaro bog'liqlikga asoslanadi. Matn ilmida aloqadorlik, yaxlit bir tushuncha bo'lmay, balki u makondagi ikki narsaning zaruriy va shartli holatda yaqinlashuvidir.

Bog'liqlik esa predmetlar o'rtasidagi uzviy yaqinlikning doimiy yashovchanlikdir.

Metonimiyada birlamchi narsa (yoki predmet nomi bilan unga aloqador bo'lgan predmetlar tushunilsa: masalan, dasturxon birlamchi uning ustiga qo'yuluvchi noz-ne'matlar esa ikkilamchidir), sinekdoxa esa buning aksi. Masalan, bola yoki farzand birligi, ya'ni asos, uning tirnog'i esa ikkilamchi qism (tirnoqqa zor - farzand ma'nosida).

Predmetlarning o'zaro o'xshashligi metaforaga xos. Sinekdoxadagi ko'chim esa o'xshashlikka asoslanmaydi.

Gap ma'no ko'chishidagi o'xshashlik, haqida ketganda, shuni aytish lozimki, masalan ko'k so'zini izohlab ma'no torayishi natijasida sinekdoxa yuzaga kelganligini aytadi, ya'ni sifat turqumiga oid ko'k so'zini dastlab binafsha, yashil va xavorang atrofidagi hamma ranglarni ifodalari edi. Ammo keyin esa rang nomlarini bunday umumiy atash talabga javob bermay qoldi. Shundan keyin ko'k deb ataluvchi nomlar ikkiga: ko'k hamda, yashil hozirgi vaqtga kelib rang nomlari bundan ham maydaroq tushunchalarga differensiasiyalashib ketdi va u xavo rangini ifodalaydigan bo'lib koldi, shuningdek ko'k so'zining qadimgi ma'nosi ham saqlangan bo'lib, u yashil, gunafsha, xavorang atrofidagi ranglarni umumlashtirib ifodalovchi so'z sifatida qo'llanadi.

Demak, ko'k so'zi hisobida ikki ma'no: birinchi - bir necha rang uchun umumiy va ikkinchisi – uning ma'lum qismi bo'lgan rangni ifodalovchi (sinekdoxada ma'no ko'chishi aynan o'xshashlikka asoslanmaydi. S. Hojiyev) ma'nolarga egadir. Ko'rinib turibdiki, ko'k so'z hisobidagi ma'no torayishi sinekdoxaning yuzaga kelishi uchun sabab bo'lganligini taqozo qiladi. Bu xulosaga unchalik qo'shilib bo'lmaydi, chunki ko'k so'zi bugungi kunda osmon so'zining bir sinonimi bo'lishi bilan birga u har xil ko'katlarga nisbatan ham ishlatilib kelinmoqda. Bularning barchasida ma'no ko'chishning metafora usulidagi rang o'xshashligiga asoslangandir. Xullas, sinekdoxa butunni va uning mantiqiy ajralmas bo'lagini ifodalovchi ko'chimning faol turidir.

Sinekdoxa nomdoshlovchi bilan nomdoshlanuvchi mutlaqo bir narsa, shuningdek, ularning biri ikkinchisining tarkibiy qismi bo'ladi" [1].

Vazifadoshlik - so'z ma'nosi ko'chishining bir turi bo'lib, obrazlilik, tasviriylik, ifodaliylikka bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqadigan so'z ma'nosining ko'chish usuli. Vazifadoshlik, umumiy tilshunoslikda o'z yechimini topgan masala emas, hatto uning ikki nom bilan nomlanishi bunga asos bo'la oladi [4].

U haqida fikr yuritgan barcha mualliflar vazifadoshlik, ko'chma ma'no xosil qiluvchi hodisalardan biri ekanligini va ba'zi xususiyatlarni ko'rsatishdan iborat tushuncha degan fikrdan nari borishmagan.

Manbalar shuni ko'rsatadiki, ma'no ko'chishning bu turi orqali ham anchagina ko'chma ma'nolar xosil qilingan. Ular o'ziga xos bir necha turga bo'linadi. Biz vazifadoshlikni ikki nuqtai nazarga asoslanib, turlarga ajratdik:

- 1) ko'p ma'noli (polisemantik) so'zlarni vujudga keltira olishi nuqtai-nazaridan;
- 2) ko'chma ma'noni xosil qiluvchi asos nuqtai-nazaridan.

Bir qarashda polisemantik so'zning vujudga kelishida vazifadoshlik, hodisasining o'rni yo'qdek ko'rinadi. Chunki vazifadoshlikda nomlanuvchi, ya'ni ma'lum nomga ega narsa, hodisa yoki haraqat hayotda. eskiradi, o'z vazifasini ado etish uchun talabga javob bermay qoladi. U o'z vazifasini boshqa narsa, hodisa yoki harakatga, ya'ni nomlanuvchiga bo'shatib beradi, shu bilan o'z nomini ham unga qoldiradi - ko'chma ma'no yuzaga keladi. Aniqroq qilib aytganda, ko'chma ma'no genetik ma'noning o'rnida xosil bo'ladi.

Polisemantik so'zlarning vujudga kelishi uchun esa genetik ma'no ham, ko'chma ma'no ham bir vaqtning o'zida mavjud bo'lishi shart. Bu ikki til hodisasining zid bo'lishiga qaramay, dalillar shuni ko'rsatadiki, vazifadoshlik, natijasida ham polisemantik o'zlashtirma so'zlar vujudga keladi. Vazifadoshlik, hodisasi ikki asosga ko'ra: polisemiyaning yuzaga keltirish va ko'chma ma'no xosil qilish asosiga ko'ra tasnif qilindi.

XULOSA. Xullas, soʻzlarning koʻchma maʼnolari biror predmet, voqelik, belgi, harakat va holat kabilarning nomini yana shunday boshqa predmet, voqelik, belgi, harakat va holat kabilarga koʻchirish orqali xosil boʻladi. Shuning natijasida tilda, nutqda obrazli fikrlarning yuzaga kelishi kuzatiladi.

Tilshunoslikda oʻzlashtirishlarda soʻz maʼnolarining koʻchishi masalasi ancha puxta oʻrganilgan boʻlsa-da, biroq ularning oʻziga xos mezonlari xali ham xal qilingan deb boʻlmaydi. Tildagi oʻzlashtirma soʻzlar maʼnosining koʻchishi dunyodagi voqea-hodisalarni yanada chuqur oʻrganish va tanish natijasida, insoniyat fikrlash qobiliyatining taraqqiyoti tufayli vujudga kelmoqda. Texnika va ilm-fanning oʻsishi, tilning egasi, uning yaratuvchisi boʻlgan xalqning qoʻshni ellar bilan aloqada boʻlishi, ular bilan savdo-sotiqning kuchayishi natijasida bir tildan ikkinchi tilga oʻtgan soʻzlarning xisobiga ham til boyib boradi. Shuning uchun tildagi oʻzlashtirma soʻzlar maʼnolarining koʻchishini jamiyat tarixi bilan birgalikda olib tekshirish lozim boʻladi. Har qanday nomni boshqa nom bilan, yaʼni narsalarning xususiyatiga yoki harakteriga mos kelmaydigan nom bilan almashtirish mumkin emas. Almashtirilgan yoki atalgan nom bilan predmet oʻrtasida qandaydir bogʻliqlik yaqinlik boʻlishi kerak. Shu bilan birga nomi almashtirilgan narsaning muhim, ahamiyatli tomoni, xususiyati toʻgʻrisida oʻquvchi yoki tinglovchida aniq tasavvur xosil boʻlishi lozim. Ana shunda u haqiqiy nomlanishga ega boʻladi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Berdimuratov Y. "Hozirgi zamon qoraqalpoq tilining leksikologiyasi". Nuqus. 1968. 56 bet.
2. Kungurov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992. 100 b.
3. Mirtojdiyev M. Oʻzbek tili adabiyoti jurnali. 1967 yil, 1-son, bet 34.
4. Mirzayev M, Usmonov S., Rasulov I. Oʻzbek tili. - 1966 y. bet 23.; Tursunov U., 5. Muxtorov J., Raxmatullayev Sh. Hozirgi zamon oʻzbek adabiy tili. – Toshqent, 1965 y. bet 126; Aliqulov T. Funktsiyadoshlik, hodisasiga doir. Oʻzbek tili va adabiyoti jurnali. - 1965 y, 6-son, bet 28.
6. Rayevskaya A.M. English Lexicology Kiev, 1961 p. 101-103.
7. Umirov I. Oʻzbek tilida parafrazalar. - Toshkent. 1997. B. 54-55.
8. Usmonov S. Metafora. Oʻzbek tili va adabiyoti. - 1964. 4-son. B. 36.
9. Hakimov , S. (2023). BASIC PRINCIPLES OF TERM FORMATION IN CHEMICAL TECHNOLOGY IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. Ilm-Fan Va ta'lim, 1(12). извлечено от <https://ilmfanvatalim.uz/index.php/ift/article/view/302>
10. Hakimova M. CONTRASTIVE ANALYSIS OF PARADIGMATIC RELATIONS OF WORDS IN ENGLISH AND UZBEK //Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi. – 2023. – №. 9. – С. 437-443.
11. Введение в литературоведение. Москва. 1976 г. стр 249.
12. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1982. 127 с.; Потебня А.А. Мысль и язык. Одесса, 1922, 183 бет.; Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. А.Е. Кибрика. — М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. — 656 с.
13. Долинин Қ.А. Стилистика французского языка. Ленинград.1978. стр.139-142.
14. Левковская Қ.А. Лексикология немецкого языка. - Москва. 1956. стр. 45-47.
15. Шанский, Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. / Н.М. Шанский. – Государственное учебно – педагогическое издательство министерства просвещения, 1959. – С. 153.